

на VII Міжнародному з'їзді славістів (Варшава, серпень 1973 р.) / В. М. Русанівський. – Київ: Наук. думка, 1973. – 28 с.

9. 70-річчя Академіка НАН України В. М. Русанівського // Вісник НАН України. – 2001. – Вип. 6. – С. 78–79.

А .В. Губкіна,
кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства БДУ

КАМПАЗІТЫ Ў БАТАНІЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ 1920-Х ГГ.

Тэрміналагічны апарат беларускай літаратурнай мовы пачаў фарміравацца ў 1920-я гг., калі нацыянальная мова беларусаў атрымала статус дзяржаўнай. Свядомая і паслядоўная дзейнасць па складванні навуковай тэрміналогіі пачалася стварэннем у лютым 1921 г. пры народным камісарыяце асветы ССРБ Навукова-тэрміналагічнай камісіі. Мэта дзейнасці камісіі была ў стварэнні і сістэматызацыі тэрміналагічных і наменклатурных назваў розных галін навукі. За нядоўгі тэрмін з 1922 па 1930 гг. былі падрыхтаваны 24 выпускі Беларускай навуковай тэрміналогіі (БНТ) для розных навуковых сфер - матэматыкі, геаграфіі, хіміі, фізікі, музыкі, грамадазнаўства, права, псіхалогіі, сельскай гаспадаркі і інш. Плён працы камісіі, якая складалася з гуманітарнай, прыродазнаўчай і матэматычнай секцый, сярод іншага абумоўлены тым, што ў камісію ўваходзілі як гуманітары, так і галіновыя спецыялісты. Прыродазнаўчую секцыю ўзначальваў фізік Леў Дашкевіч, разам з якім працавалі географ Мікола Азбукін, прыродазнавец Язэп Каранеўскі, батанік Вітальд Міхальскі, хімік Часлаў Родзевіч, інжынер Феліцыянт Бурак. У выніку свет убачылі некалькі выпускаў, у якіх былі прадстаўлены геаграфічныя, касмаграфічныя, батанічныя, заалагічныя, анатамічныя, глебазнаўчыя, сельскагаспадарчыя, лясныя тэрміны.

У аснову распрацоўкі беларускай лексікі, у тым ліку і тэрміналагічнай, у 1920-я гг. былі пакладзены пурыстычныя прынцыпы, г. зн. ухіл рабіўся на актыўнае выкарыстанне ўласных рэсурсаў беларускай мовы. В. Ластоўскі пісаў: «... адраджоная наша мова павінна стацца добрым правадніком культуры, а гэткай яна зможа быць толькі тады, калі ў ёй будзе найменш чужых слоў... Мова – гэта аблічча душы народу, і гэтае аблічча народнай душа нельга брыдзіць прылепкамі і наклейкамі, а наадварот, чым яно будзе чысцейшым, тым прыгажэйшым і здаравейшым» [3, с. 4].

Батанічная тэрміналогія была прадстаўлена ў шостым выпуску «Батаніка (агульная і спецыяльная)» (1924). Тэматычна бліжэй быў і выпуск 24 «Слоўнік тэрміналогіі агульнае раслінагадоўлі (праект)» (1930) [1].

Выпуск «Батаніка (агульная і спецыяльная)» утрымлівае дзве часткі. Першая частка «Агульная батаніка (анатомія, марфалогія і фізіялогія раслін)» складаецца з руска-беларускага слоўніка і двух спісаў-паказальнікаў тэрмінаў – лацінскіх і беларускіх назваў. У перакладным слоўніку да 580 рускіх назваў падаюцца 604 беларускія адпаведнікі. Беларуская частка крыху колькасна пераважае, бо да некаторых рээстравых слоў прапануюцца два беларускія эквіваленты. Другая частка «Спецыяльная батаніка (сістэматыка раслін)» уключае ў сябе лацінска-руско-беларускі слоўнік на 1248 рээстравых слоў, а таксама спісы-паказальнікі назваў па-руску і па-беларуску. Такім чынам, у першай частцы прадстаўлены батанічныя тэрміны, а ў другой – наменклатурныя назвы.

Па нашых падліках, 70 беларускіх тэрмінаў агульнай батанікі (амаль 12 % ад агульнай колькасці), уключаных у частку «Агульная батаніка (анатомія, марфалогія і фізіялогія раслін)», з'яўляюцца кампазітамі – складанымі па ўтварэнні словамі. Гэта больш, чым кампазітаў у групе агентыўных агульнаўжывальных назоўнікаў, зафіксаваных у перакладных слоўніках 1920-х гадоў, аналіз якіх намі праводзіўся ў межах асобнага даследавання. Там кампазітамі з'яўляецца каля 8 % слоў [2].

Складанне – утварэнне слоў шляхам складання двух (некалькіх) слоў (асноў). Гэтаму спосабу належыць асобнае месца ў марфалагічным утварэнні. Складанне як спосаб словаўтварэння вядома беларускай мове здаўна. У 1920-я гады ён даволі актыўна выкарыстоўваўся таму, што даваў магчымасць утварыць (скласці) новае слова, у тым ліку і тэрмін, з наяўных агульнавядомых слоў. Гэта дазваляла, з аднаго боку, пазбегнуць

запозычвання (у першую чаргу з лацінскай і грэчаскай моў) і калькавання адпаведных адзінак рускай мовы, а з другога боку, утварыць слова з празрыстай матывацыяй, якое будзе агульнаразумелым, паколькі асноўным рэсурсам для стварэння беларускай тэрміналогіі, таксама як і папаўнення слоўніка агульнаўжывальнай лексікі, бачылася жывая народная гаворка.

Невялікая колькасць тэрмінаў батанікі з'явілася вынікам словаскладання: **вечназялёныя** (вечнозелёные), **кораньплод** (корнеплод), **нібы-вось** (ложная ось), **нібы-плод** (ложный плод), **расьліны-вадалюбы** (растения гидрофильные), **расьліны-гнилаеды** (сапрофиты), **расьліны-жываросты** (эпифиты), **расьліны-лазуны** (лазящие растения), **расьліны-мокралюбы** (гигрофиты), **расьліны-солялюбы** (галофиты/соланчаковые растения), **расьліны-сухалюбы** (ксорофиты), **сьцябло-корань** (корневище).

Крыху меншая колькасць батанічных тэрмінаў стала вынікам асноваскладання. Некалькі з іх утварыліся шляхам складання асноў двух назоўнікаў: **відатварэнне** (видообразование), **корнягрыб** (микориза), **семяложак** (семяносец), **семязавязь** (семязачаток/яичко/семячко), **плодазавязь** (завязь). Шляхам складання асновы назоўніка і прыметніка ўтварыліся словы **вяліказароднік** (макроспора), **дробназароднік** (микроспора), **пустазелле** (сорная растительность). Слова **двугубы** (вяночак) (двугубый венчик) – вынік спалучэння асновы лічэбніка і назоўніка, тэрмін **самазапылкаванне** (самоопыление) – асновы займенніка і назоўніка. У выніку спалучэння асноў прыметнікаў утворана слова **судзінкавата-валакняная** (вязка) (сосудисто-волокнистый пучок).

Найбольшая колькасць кампазітаў сярод прааналізаваных батанічных тэрмінаў утварылася складана-суфіксальным спосабам. Сярод іх пераважаюць прыметнікі, утвораныя шляхам спалучэння асноў лічэбніка і назоўніка. Вынікам далучэння на названых асноў суфікса **-ав-** (**-ов-**) сталі словы **аднагадовая** (расьліна) (однолетнее растение), **аднакаморкавыя** (расьліны) (одноклеточные растения), **аднародавая** (кветка) (однополый цветок), **дв(у/о)хродавая** (кветка) (двуполый / обоеполый цветок), **двухгадовыя** (расьліны) (двулетние растения), **першапачаткавая** (кара) (первичная кора), **першапачаткавы** (асяродкавы прамень) (первичный сердцевинный луч). Парай прыкладаў прадстаўлены складанасуфіксальныя батанічныя тэрміны з суфіксам **-ев-**: **адналісьцэневыя** (расьліны) (однодольные растения), **двулісьцэневыя** (расьліны) (двудольные растения).

Стольки ж адзінак з суфіксам *-н-*: **двухзакутны** (плод) (двугнёздный плод), **другарадны** (вторичный). У выніку спалучэння асновы лічэбніка і назоўніка з далучэннем суфікса *-асць* утвораны адзіны назоўнік **двупастацёвасць** (диморфизм).

Пры ўтварэнні тэрмінаў-прыметнікаў ад асноў прыметніка і назоўніка найчасцей далучаўся суфікс *-ав-*: **вольнапялёсткавы** (вяночак) (свободнолепестный венчик), **рознароднікавыя** (разноспоровые), **разнапнёвыя** (расліны) (двудомные растения), **вольнапялёсткавы** (вяночак) (раздельнолепестный венчик), **зрослапялёсткавыя** (сростнолепестные). Адзінкавымі прыкладамі прадстаўлены складанасуфіксальныя ўтварэнні з суфіксам *-н-*: **акрытанасенныя** (скрытосеменные), **голанасенныя** (голосемянные); *-ават-*: **непарнапёркаваты** (ліст) (непарноперистый лист), **парнапёркаваты** (ліст) (парноперистый лист); *-л-*: **дзікарослы** (дикорастущий).

У выніку спалучэння асноў двух назоўнікаў і суфікса *-ік* з'явіліся батанічныя тэрміны-назоўнікі **кветкалісьцік** (лепесток) і **плодалісьцік** (плодолистик). Іх можна разглядаць і як утвораныя шляхам бязафікснага асноваскладання. Далучэннем да асноў назоўнікаў суфікса *-н-* утварылася слова **кветадонне** (цветоложе), суфікса *-к-* – слова **семяножка** (семяножка). Слова **кветкалісьцік**, **плодалісьцік**, **семяножка** можна разглядаць і як утвораныя шляхам бязафікснага асноваскладання.

Два тэрміны-назоўнікі з'явіліся ў выніку спалучэння асноў прыметніка і дзеяслова з адначасовым далучэннем суфікса *-асць*: **землязваротнасць** (геотропизм), **цяплогваротнасць** (теплотропизм). Слова **жываросты** (эпифиты) – вынік далучэння да асноў прыметніка і дзеяслова суфікса *-т-*.

Два батанічныя тэрміны-прыметнікі былі ўтвораны шляхам спалучэння асноў прыслоўя і назоўніка: **шматгадовая** расліна (многолетнее растение), **двойча-пёркаваты** ліст (двокоперистый лист).

Адзін складаны назоўнік утварыўся шляхам спалучэння асноў назоўніка і прыметніка з адначасовым далучэннем суфікса *-асць*: **светлазваротнасць** (гелиотропизм).

Некалькі батанічных тэрмінаў-назоўнікаў былі ўтвораны шляхам асноваскладання з нулявой афіксацыяй: **гнилаеды** (сапрофиты), **лісталад** (листорасположение / расположение листьев), **лістасклад** (листочложение почки).

Як бачым, імкненне стварыць навуковую тэрміналогію на аснове багацця беларускай мовы было ўвасоблена ў практычную дзейнасць. Толькі асобныя з названых слоў мелі варыянты з кампанентаў грэчаскага паходжання: *двунастацёвасьць* і *дыморфізм*, *святлазваротнасць* і *геліотропізм*, *землязваротнасць* і *геотропізм*.

Звяртае на сябе ўвагу разнастайнасць словаўтваральных тыпаў і мадэляў прааналізаваных слоў. Гэта сведчыць аб станаўленні тэрміналагічнага словаўтварэння, спробах выпрацоўкі найбольш трапных і прыдатных спосабаў ўтварэння новых слоў.

Час не дазволіў праверыць на практыцы жыццядзейнасць многіх батанічных тэрмінаў, паколькі ў выніку агульнай тэндэнцыі на збліжэнне беларускай мовы з рускай пераарыентаваліся прынцыпы тэрміналагічнай дзейнасці. Сучасная батанічная тэрміналогія (таксама як і ўся біялагічная) у пэўнай ступені інтэрнацыяналізаваная: нярэдка тэрміны, у склад якіх уваходзяць кампанеты грэка-лацінскага паходжання.

У сучаснай беларускай мове складанне (слоў або асноў) – адзін з найбольш актыўных спосабаў папаўнення слоўнікавага складу мовы. Асабліва прадуктыўным гэты спосаб словаўтварэння застаецца ў розных галінах навуковай і тэхнічнай тэрміналогіі.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 6: Батаніка: агульная і спецыяльная: [расійска-беларускі і лацінска-расійска-беларускі слоўнікі] / Інстытут беларускай культуры, Прыродазнаўчая секцыя. – Мінск, 1924. – 83 с.

2. Губкіна, А. В. Асаблівасці кампазітаўтварэння асабовых назоўнікаў у беларускай мове 1920-х гадоў // На хвалях мовы: да 90-годдзя з дня нараджэння акадэміка М. В. Бірылы: Матэр. міжнар. навук. канф. (г. Мінск, 10–11 вер. 2013 г.) / Цэнтр даследав. белар. культуры, мовы і літарат. Ін-т мовы і літарат. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі; Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка. – Мінск: Белар. нав., 2014. – С. 138–142.

3. Ластоўскі, В. Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік. Факсімільнае выданне / В. Ластоўскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 832 с.